

Др Смиљана ЂУРОВИЋ

МОДЕРНИЗАЦИЈА ПРИВРЕДНОГ ЖИВОТА У ЦРНОЈ ГОРИ ЗА ВРЕМЕ КРАЉА НИКОЛЕ

У југословенској историографији је сазрело, и презрело, време за мале и велике синтезе, које нужно подразумевају пре свега утврђивање аналитичким путем већ утврђених или неутврђених чињеница синтезе и, као друго, њихово издизање на ниво синтезе, тј. уопштавања, пре свега.

Најбитнија чињеница синтезе за југословенски историјски простор на југоистоку Европе крајем 19. и почетком 20. века јесте утврђивање: у којој корелацији је развој овога простора Балкана са општим развојем индустријске цивилизације, посебно на европском тлу, односно колико је и у каквој форми и појавности људски живот захваћен модернизацијом. Овај текст је у функцији тога посла.

Приликом изучавања ове појаве, која је добила конкретно назив, а и појавно се тако манифестовала, као „борба за уставност Црној Гори 1905-1910. године”, уочили смо да је економска и социјална основа ове појаве прворазредна чињеница синтезе глобалног карактера. То је разлог да синтезу овог пута усмеравамо аналитички према овоме проблему.

Као полазно методолошко становиште цитирали бисмо Фернана Бродела – шта каже на почетку поглавља „Историја” у свом чувеном делу „*Медиџеран*”:

„Цела историја Медитерана: шест до десет миленијума историје у једном огромном свету по мери људи, свету у распаду, противуречном, кога су одвише изучавали археолози и историчари, претпоставља гомилу знања која представља изазов за сваку разумну синтезу. Медитеранска прошлост, истину говорећи, то је историја нагомилана у слојевима који су тако дебели као историја далеке Кине”.¹

У вези са овом полазном методолошком одредницом, нужно је констатовати, да изван медијавелистике и раног античког доба, југословенска историографија нема самосвест о припадању југословенског историјског простора Меди-

¹ Ф. Бродел, *Медиџеран*, Београд 1995, 91.

терану, вероватно под оптерећењем и притиском владају у 20. веку идеолошке парадигме о нужности припадања западноевропском културном свету, и средњоевропском, што је било, а и показало се само као воља, а не и историјска стварност. Кад се сачини анализа до сада све објављене модерне² и старе историјске литературе о Црној Гори, онда се констатује да је Броделовом поимању историје најближи „*Земљопис Књажевине Црне Горе за ученике III разреда основне школе*” који су написали Ђуро Поповић и Јован Рогановић, прегледала и одобрила К.Ц. Школска комисија, који је објављен на Цетињу у Државној штампарији 1899. године. Кратки преглед Књажевине Црне Горе аутори почињу овако (завршни део књиге):

„*Границе*. Видјели смо, да свака нахија има своје границе, које је дијеле од другијех нахија; тако исто и наша домовина Црна Гора има своје границе, које је дијеле од другијех српских покрајина. Са сјевера граничи ријеком *Таром*, која је раздваја од *Херцеговине*; са истока *Сјаром Србијом*; са југа: *Албанијом*, *Јадранскијем морем* и *Боком Кошорском*, а са запада *Херцеговином*, *Боком Кошорском* и *Јадранскијем морем*...”³

Удаљавање историографије апсолутно-социолошке школе од географије као науке нанело је доста зла југословенској историографији. То је било удаљавање и од Јована Цвијића, који је од ништа мањег значаја за изучавање историје Балкана од Бродела за историју Средоземља. Последњи је озбиљно, студијски, покушао поново да скрене пажњу на Цвијића др Светозар Ђулибрк, социолог, својом студијом *Цвијићева социологија Балкана*⁴, иницијативу за што му је дао филозоф Душан Недељковић. Скренули бисмо овај пут пажњу на поглавље у коме Ђулибрк разматра Цвијићев социолошки правац у географији, његов метод истраживања Природе и Друштва, географске средине човека, социолошке емпирије проучавања градова и села.

Педесетих година овога века Мирчета Ђуровић отвара фундаментална истраживања економскоисторијског развоја Црне Горе са неколико озбиљних мањих и већих студија и чланака о појавама модернизације. Међу њима су: *Новчани заводи у Црној Гори*, Цетиње 1959, *Формирање акционарских друштва у Црној Гори почетком XX вијека*⁵, *Трговачки календар у Црној Гори у дружој йо-*

² Упут за изналажење литературе из економске историје је публикација “*Bibliographia historico-oeconomica Jugoslaviae*”, Zagreb 1978. године.

³ Земљопис Књажевине Црне Горе за ученике III разреда основне школе, написали Ђ. Поповић и Ј. Рогановић, Цетиње 1899, 31.

⁴ С. Ђулибрк, *Цвијићева социологија Балкана*, Београд 1982.

⁵ Чланак је објављен у: Историјски записи, XVI, бр. 3-4, Титоград 1959, 53.

ловини XIX и почетком XX вијека, Цетиње 1958, Црногорске финансије 1860-1915, Титоград 1960 и др.

Потребу за изучавањем „свих области друштвено-политичког привредног живота од почетка владавине краља Николе” уочио је и на то скренуо пажњу крајем 60-тих година у својој магистарској тези др Лука М. Вукчевић, која је после објављена под називом *Никољдански устав 1905. и њојечи уставног животоа у Црној Гори*, и у којој је обрађена значајна пажња економским и друштвеним приликама пред доношење устава.⁶ Године 1959. Жарко Булајић је објавио у Титограду књигу *Аграрни односи у Црној Гори (1878-1912)*, уочавајући значај Берлинског конгреса за промене у Црној Гори. Др Душан Вучковић 1965. такође објављује у Титограду велику студију *Кайићалистичко искоришћавање шума у Црној Гори*, која има три дела. Први се односи на период Црногорске државе, други на време Краљевине СХС и Југославије и трећи на време Другог светског рата, и то конкретно хронолошки до капитулације Италије (1941-1943). Нужно је скренути пажњу да на крају ове обимне студије постоји одељак који носи назив „Синтеза и закључак”.⁷ Осамдесетих година др Новица Ракочевић уочава важност тзв. железничког питања у односима Црне Горе и Аустро-Угарске.⁸

Данас, 90-тих година, престижни за економску историју Црне Горе модерног доба су радови др Шерба Растодера, и то књига *Животоа и њићања Црне Горе 1918-1929*, књ. I, објављена у Бару 1995, као и *Полићичке борбе у Црној Гори 1918-1929*, објављена у Београду 1996. године. У последњој Растодер децидирано формулише у Уводу први одељак као „Социјално-економски основ политичких борби у Црној Гори”.⁹

Др Бранислав Маровић је 1993. године објавио критички текст *Крићичка анализа њрилога из економске историје објављених у Зајисима (1927-1941)*.¹⁰

Поред цитиране литературе у напоменама за наш текст смо користили и *Сћенографске биљешке Црногорске народне скућићине и Оићићи имовински законик за Књажевину Црну Гору*, друго издање, Цетиње 1898. године. Радећи на истраживању аустро-угарске компоненте у догађајима у Црној Гори на почетку модерног доба, јер је ова била присутна, како се показало, истраживали

⁶ Л. М. Вукчевић, *Никољдански устав 1905. и њојечи уставног животоа у Црној Гори*, Подгорица 1996.

⁷ Д. Вучковић, *Кайићалистичко искоришћавање шума у Црној Гори*, Титоград 1965, 481-502.

⁸ Н. Ракочевић, *Црна Гора и Аустро-Угарска 1903-1914*, Титоград, 1983, 29-37.

⁹ Ш. Растодер, *Полићичке борбе у Црној Гори 1918-1929*, Београд 1996, 11-24.

¹⁰ Б. Маровић, *Крићичка анализа њрилога из економске историје објављених у Зајисима /1927-1941/*, Извори и историографија о Црној Гори, ЦАНУ, Подгорица 1993, 189-198.

смо и на документима некада Државног архива за Босну и Херцеговину у Сарајеву, и то на фондовима: а) Präsidium k. und k. gemeinsemen Ministeriumus in Angelegenheiten Bosniens und der Hercegovina i b) Ministarstvo inostranih dela (ex 1905-1910.g.). Да бисмо данас скренули пажњу на ове сада недоступне фондове, али у будућности доступне, прилажемо (као Прилог бр. 1, 2 и 3) фотокопију и превод једног од докумената које смо ишчитавали радећи на проблему „Борбе за уставност у Црној Гори 1905-1910”.

Нису узалуд песници звали Црну Гору „орловским гнездом”. До 1878. г. она је то у ствари и била. Ако бисмо тражили адекватнији израз за ту прегршт љутог камена, неприступачних литица и чука, безводних камењара што се до тада звало Црна Гора, вероватно га не бисмо нашли. Величине 4400 km, подељена на осам нахија, она је обухватала онај планински ланац најљућег црногорског камена изнад Јадранског мора: Катунску нахију (стару Црну Гору) и Брда. Брда, тај други део предберлинске Црне Горе, који је обухватао нахије: бјелопавлићку, пиперску, морачку и васојевићку, и лепезасто се ширио према североистоку у унутрашњост, није био ништа повољнији у економском погледу.¹¹ То говори само његово име.

О некој привреди ту се готово није могло ни говорити. Живело се готово од ничега: од неколико коза, оваца, њиве кртоле и кукуруза, углавном од сточарства. Земљорадња уколико је било, имала је другостепени значај. Њом се бавило у крајевима ближе мору и у удољцама, или, пак, у љутом камену отето је по мало црвене земље.¹² И данас када се угледају те усамљене камене куће међу расцветалим каменом мора се запитати: од чега ти људи живе? Ђонових с правом каже „да је у културном свету непознат случај да на оваквом терену, и под оваквим условима може живети онолики број људства”¹³, а с више животног оптимизма и готово игноранције материјалне беде – можемо слободно додати.

Натурална и аутархична привреда, заснована на сточарству, задовољавала је све потребе становништва, које су биле врло мале и скромне, тек толико да се одржи голи живот. „Без добрих путева, привезани за старе домаће навике, живећи у задрузи и подмирујући највећи део својих потреба рукотворинама које су сами израђивали, Црногорци су мало осећали потребу да разгранају радиност и увећају производњу са својих имања”, каже Ђонових, додајући да црногорска држава такође није имала финансијских средстава којима би помогла привредни живот у земљи.¹⁴

¹¹ Ј. Јовановић, *Развијтак црногорске државе и националности*, Цетиње 1948, 61.

¹² Ј. Ђонових, *Уставне и политичке борбе у Црној Гори 1905-1910*, Београд 1932, 340.

¹³ Исто, 19.

¹⁴ Исто, 341.

Ако је требало нешто купити или продати, Црногорци су уском, вијугавом и стрмом козјом стазом, која се и данас види, силазили низ Ловћенске стране на пазар у аустријски Котор или на пазаре које су им отворили Турци у: Пљевљима, Беранама и Скадру.¹⁵

Црна Гора тада готово нема градова и градске привреде. Нема путева. Има само „козје стазе”. То је брдовита земља настањена племенима с јаком племенском и јуначком традицијом, са слабом класном диференцијацијом. Главарство је у Црној Гори више питање угледа. Главари не чине класу. Они су само најугледнији, али не и најбогатији чланови племена.

Било је, међутим, главара који су се по свом богатству (углавном у стоци) успели да уздигну изнад својих сиромашних саплеменика. У другој половини XIX в. формирао се главарско-трговачки слој у Црној Гори. Као трговци су познати војвода Јаков Даковић, који је имао интерес у једном трговачком каравану који је ишао из Дубровника за Никшић. Сердар Андрија Перовић – Цуца потражује од једног Бокела неки новац, који му је овај остао дужан од трговине. Трговином су се бавили и неки попови. Вук Поповић пише Вуку Карацићу о попу Кусовцу да се бави трговином: „купује воловах, бравах, кожах малијех и великијех, па опет све ово препродава у приморје”. То су, међутим, само усамљени случајеви. Трговином се интензивније баве само неки Петровићи који држе у својим рукама, могло би се рећи, црногорску државну трговину. Преко брата владике Петра II Петровића, Пера Томова, који има монопол трговине, иде скоро читава црногорска спољна трговина. У време књаза Данила то је случај с његовим братом Мирком Петровићем.¹⁶ Али на основу неколико усамљених примера свакако не можемо изводити један општи закључак.¹⁷

Оно што је ту било важно, битно, то је племе, углед, „чојство”, јунаштво – једном речју традиција. Када би завладала глад, нашао би се неко (Русија, Аустрија и други) да пошаљу жита за сиротињу црногорску. Или је био и други излаз: емиграција. Али због глади ниједан Црногорац не би дао да му се „узме образ”. Вероватно да је само тај духовни фанатизам, негован вековима, и успео да одржи од уништења овај народ, који је живео у специфичним и особитим историјским условима међу сурим планинским врлетима.

Сматра се да је главно занимање Црногораца до 1878. г. био рат. Сваки Црногорац, поред тога што је од 16. до 60. године живота морао бити војник, морао је да набави сам о свом трошку пушку, револвер и друго оружје. Не само што

¹⁵ Стенографске биљешке Црногорске народне скупштине (даље: Сб ЦНС) 1907.г., Цетиње 1909, 672.

¹⁶ Ј. Петковић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Дубровник 1940, 29.

¹⁷ Исто, 32.

су морали о свом трошку набављати оружје, него су Црногорци бивали подвргнути разним казнама и глобама у случају да би војни командири нашли да им је то оружје неисправно, или да га не носе са собом. Тим истим војним командирима, који су имали право да глобе сваког Црногорца, ако би га срели без оружја, уредбом из 1875 г. стављао се у дужност надзор над свим народним скуповима, надзор над поправком путева, мостова, цркава, школа, над чувањем шума итд.¹⁸ Другим речима, војним старешинама се препуштала готово сва власт у народу, коју су они некада и злоупотребљавали, било у своје личне интересе или у интересе власти. Таквих примера је пун уставни период црногорске историје, специјално изборни. До Берлинског конгреса 1878. г. Црна Гора је била у ствари један велики ратнички логор, или, како су је звали, „Српска Спарта”.

Финансијско стање је било више него очајно. Укупни државни приходи, за 1864. г. на пример, износили су 81.500 фиорина у злату, или 240.000 дин. или црногорских перпера.¹⁹ И од ове суме већи део је био од разних помоћи са стране. Државни приходи су били минимални, а добијани су од народа у виду пореза. На тако малом и пасивном простору, каже Ђетковић, „није се могао развити никакав привредни живот одакле би се добивали државни приходи”. Али Црна Гора ипак има приходе. Ево одакле су ти црногорски државни приходи:

„... од времена царице Јелисавете Црна Гора добива редовну руску помоћ. Годишња руска помоћ Цр. Г. износила је 40.000 златних рубаља,

3 децембра 1862. г. Аустрија је дала књазу Николи преко далматинског намјесништва 30.000 форинти, да се купи жита за сиротињу.

Године 1866. Аустрија је платила Црној Гори 20.000 форината и обавезала се да ту суму исплаћује и убудуће, редовно сваке године, зато што је Црна Гора остала неутрална у аустро-талијанском рату 1866. г.

Године 1868. Књаз Никола иде у Русију. Цар Александар II даје му 80.000 рубаља за отварање богословије и за успостављање телеграфске линије. Те исте године добио је помоћ од Француске за сиротињу црногорску 50.000 франака.

Када је Русија 1877. ушла у рат против Турске а са њом и Црна Гора и Србија, руски конзул Јонин донио је на Цетиње и предао књазу Николи 1.000.000 рубаља, које је Русија дала Црној Гори за вођење рата.

Године 1882. приликом другог херцеговачког устанка, књаз Никола се је био већ обавезао Аустрији да одржава војнички кордон на граници побуњених кра-

¹⁸ Исто, 439, 440.

¹⁹ М. Ђуровић, *Трговачки кайишиал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Цетиње 1958, 27-38.

јева, како побуњеницима не би могла долазити помоћ од Црне Горе. И за ову услугу приликом кривошијске буне књаз Никола примио је 100.000 форината.

Те исте године закључио је књаз Никола зајам код Лендер банке у Бечу од једног милиона форината.

Године 1880. Црна Гора склопила је зајам код Царске банке у Петрограду од 900.000 рубаља.

Године 1887. књаз Никола са књегињом Миленом и осталом породицом путује у Беч и ту остаје као гост Тесаров читав мјесец дана (фебруар, март). Овом приликом примио је 30.000 форината на име субвенције за изградњу пута Котор – Ријека.

Године 1892. књаз Никола је изнајмио код Отоманске банке у Цариграду на јемство великог везира Цевад-паше 200.000 форината”. Итд. итд.²⁰

Наведени подаци говоре не само о томе одакле су долазили црногорски државни приходи него веома речито и о политичкој оријентацији и доследности књаза Николе.

Како је стање у Црној Гори било, најбоље сведочи податак да је 1860. г. кад је књаз Никола ступио на престо у читавој Црној Гори постојала једна једина основна школа, и то на Цетињу. Године 1863. основана је богословија и отворено десет нових основних школа по нахијама.²¹

До 1876. г. Црна Гора је имала једног јединог лекара, у ствари то је био лекар књаза Николе. И он је био странац.²²

Година 1878. представљала је прекретницу и значајан датум у новој црногорској историји. Берлински конгрес (1878. г.), којим се завршио велики Источни рат, донео је Црној Гори коначно међународно признање независности, и не само то. Од великог значаја и последица по будуће догађаје, специјално оне у

²⁰ „... сви ти највећи главари били су махом сиромаси, као изреда и сви остали Црногорци”, каже Д. Вуксан подвлачећи у исто време да је главар морао бити најбоље одевен у племену, имати најбоље оружје и најбољег коња, и поред тога често ићи на Цетиње, да репрезентује племе. Пишући о Првој Црногорској Банци основаној још 1864. г. Д. Вуксан доноси низ веома интересантних података, као на пример тај да су први акционери ове банке били војвода Мирко и књаз Никола. У времену од 9. децембра 1864. г. до 29. априла 1865. уложили су капитал у износу 14.000 фиорина. Вуксан, међутим, каже, да је најинтересантније то да су из ове банке углавном узимали зајмове, као и давали у залог црногорски главари. Међу заложницима, које наводи Вуксан, налазе се: војвода Марко Миљанов (заложно је нож за 28 фиорина); сердар Јоле Пилетић (сабљу за 194.33 фиорина); војвода Петар Вукотић (токе за 400 фиорина); војвода Пеко Павловић (леденицу за 48 фиорина) итд. – Душан Вуксан: „Прва Црногорска Банка”; „Записи”, Цетиње; књига III, свеска 1 и 2 – јул и август 1928. г., стр. 51-55.

²¹ Ј. Тетковић, н.д., 30.

²² Исто, 31.

уставном периоду, њихов корен и лежи ту – било је проширење њене територије. Пре Берлинског конгреса територија Црне Горе захватала је 4.400 кв. километара, а после 9.475 кв. километара. Дакле, више се него удвостручила. Оне економске и социјалне промене, које ће имати своју пуну политичку манифестацију у уставном периоду, настале су у ствари тада. Довољно је рећи да је Црна Гора добила излаз на море, пространу зетску долину, половину Скадарског Језера и градове: Никшић, Спуж, Подгорицу, Колашин, као и Улцињ и Бар на Јадранском мору.²³ Читава ова територија је 1903. г. подијељена на пет области на челу с обласним управитељима: катунску, ријечко-љешанску, зетско-брдску, никшићку, морачко-васојевићку и приморско-црмничку област.²⁴ Обласни управитељи су били највиша политичка установа у областима, потчињени директно министру полиције. Они су у исто време и бригадири. Области се деле на капетаније а ове на општине.²⁵

Ако се погледа и летимично табеларни преглед државних прихода и расхода, који даје Ћетковић, на крају своје књиге, а који обухвата период од 1903. до 1909. године, приметитиће се одједном велики скок у државним приходима, наравно и расходима. Док године 1864. укупни државни приходи – редовни и ванредни (значи од помоћи), како смо видјели – износе 204.000 перпера, 1903. г. они износе 1.988.248 перпера, да би се 1907. г. попели на 5.912.396. Од свих 5.912.396 перпера:

937.549 перпера долази од	царина
304.840 „ „ „	монопола (соли)
285.747 „ „ „	саобраћајне установе (поште и телеграф)
130.837 „ „ „	привредне установе (Држ. штампарија, пом. луке, вој-тех. заводи, пољ.-пр.станице)
порези.....	140.547 перпера
(на принос од зграда, капитала датог под интерес, радње и личног рада)	
од дације.....	729.835 перпера
(на земљу, стоку, маслине, пчеле, вино и ракију).	

Ново је било дација на маслине: 4 новчића на једно стабло. Прикључењем Црној Гори Улциња и Бара ова је добила и велике маслињаке у Приморју.

Ево једног предлога Црногорској Народној Скупштини у вези са дацијама:

²³ Исто, 323-326.

²⁴ Исто, 44.

²⁵ Т. Божовић и Ј. Ђоновић, *Црна Гора и најредни њокреј*, Београд 1911, 85-91.

„Потписани предлагем, да би било добро подијелити нашу земљу у двије класе са плаћањем годишње дације тј. прва и друга класа. Није разлог да се плаћа у оним предјелима на рало земље које дава годишње фрута 5 – 600 кила жита, као на оно што дава 30 – 60 kg., а тако на косу ливаде, која дава 1500 kg. сијена као она од 100 и 200.

Напомињем и то да су у источном крају никшићке области, а особито капетаније луковска и жупска, платиле дацију и ове прошле двије године, а и ову текућу трећу на планини на суво, а има наших сељака с реда, који имају од 20 до 100 коса ливаде те их је дација с ове земље истјерала тј. земља остала без живог, изгубила род и неродицу злијем годинама, а особито цијеном јефтина.

Предлежам и ово да министарство узме у обзир и плаћање свештеничког приреза, јер није разлог према дацији плаћати прирез. Има сиромаша који раде туђе земље, а погодио се с агом, да на своје име пише дацију и по протоколу плаћа порез на прву класу – а нема свога законитог рала земље. Зашто не би финанси раздијелили на класе и сељаке као и трговце, а тако и земљу...

Милисав Николић,
народни посланик²⁶

Имовинска диференцијација је, дакле, захватила Црну Гору.

О томе говоре речито и неки чланови „Општег имовинског законика за Књажевину Црну Гору”, издатог на Цетињу 1888. год., који се односе на земљу дату под најам или у надницу.²⁷ Шеснаест чланова VII раздела (313 -328 чл.) садржи одредбе у вези с давањем стоке у наполицу.²⁸ Раздео VII, део трећи Закона (чл. 329 – 340) односи се на најамни рад.²⁹

У исто време у Законику наилазимо и на одредбе које се односе на општинску земљу, племена, братства. Из појединих одредби се види да је и племенску организацију и имовину захватило раслојавање и распадање.

Чл. 709; део пети, раздио VII каже:

„Свако се племе сматра правим имовником за све што се тиче опште племенске заједнице (комуна).

У тој је заједници најглавније: гора, паша, вода, у колико што од тога није подијељено; осим тога, свака јавна уредба или установа коју племе оснује и уздршава, поглавито ради своје користи и удобности (на пр. пут, школа).”

²⁶ Сб ЦНС 1908, књ. I, Цетиње 1908, стр. 367.

²⁷ Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору, VI издање, Цетиње 1898, VI раз; дио 3, стр. 108-112.

²⁸ Исто, 112-116.

²⁹ Исто, 116-119.

Чл. 710:

„Племенским имањем управља племенски збор, или онај кога збор договорно одреди”.³⁰

Црна Гора се мењала нагло:

1881.г. уведена је тзв. лактарина, порез на куће у градовима. На поземљушу се плаћало 56 нов. на метар дужине, а за оне на спрат по и до 2 форинта по метру.³¹

1889.г. опорезовани су трговина и занати 2%, од увезене робе 5 – 7%.

1904. г. уведен је порез на капитал дат под интерес: 2% од укупног годишњег добитка.

1881. царински порез, а 1904, донесен је „Царински закон за Књажевину Црну Гору”.

1881. г. успостављене су таксе.³²

1888. г. донесен је, како смо навели напред, „Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору”. Израдио га је чувени правник, Дубровчанин Балтазар Богишић.

1906. г. дат је трговачки имјенички закон и закон о адвокатима.³³

1906. г. кује се први новац у Црној Гори. Све до тада она је своје потребе подмиривала страним новцем: златним новцем свију држава и ситним новцем аустроугарским.³⁴

1901. г. почиње оснивање новчаних завода у Црној Гори. Основана је Прва Никшићка штедионица. Затим је дошло до оснивања Подгоричке банке у Подгорици, Црногорске банке на Цетињу, Народне штедионице на Цетињу, Народне банке Књажевине Црне Горе у Бару и Никшићког трговачко акционарског друштва. Ови први новчани заводи до 1906. г. имали су укупно капитал од 4,804.626 перпера.

Капиталом ових новчаних завода отвара се у Улцињу индустријско предузеће за рафинерију уља. У Никшићу је основама „Шегарница”, предузеће за прераду дрвета. Слична дрвна предузећа се оснивају и у другим областима богатим шумом. Највеће дрвно предузеће основано је код Колашина 1908. г. Ови новчани заводи су инвестирали свој капитал и за отварање фабрике за прераду

³⁰ Исто, 246.

³¹ Ј. Ћетковић, н.д., 45.

³² Исто, 46.

³³ Исто, 44.

³⁴ Исто, 47.

вуне и израду тканина, нарочито за војне потребе на Даниловграду. 1903. г. у Подгорици је основана фабрика за прераду дувана.³⁵

Строга оцена Мирчете Ђуровића о почецима индустријализације у Црној Гори не искључује, међутим, почетак и замах модернизације црногорског друштва. Ево те оцене:

„Што се тиче индустрије и њеног развитка у Црној Гори, ту се може говорити само о извјесним почецима, а никако о њеном индустријском развитку. Сва предузећа која су подигнута до Првог свјетског рата била су ситнијег карактера са врло малим капиталом и примитивним средствима. И поред извјесних привилегија и бенефиција које су поједина предузећа добијала од државе, индустрија није постигла неки значајни степен развитка”.³⁶

Приватна пивара „Оногошт” у Никшићу постаје јако капиталистичко предузеће и врло брзо као такво ступа у конкурентску борбу са новооснованом пиваром „Требјеса”. Као победник излази „Требјеса”, која успева да бољим квалитетом пива угуши прву.³⁷

Капиталистичка конкуренција је дакле захватила и Црну Гору, иако као аргументација за то може да се наведу усамљени примери.

О новоприпојеним градовима, њиховој привреди и сруктури може се наћи у стенографским биљешкама Црногорске народне скупштине. Тако је на XIV редовној седници, одржаној 20. новембра 1906. г. сердар Саво Пламенац поднео предлог да се обрати пажња на Улцињ:

„Год. 1881. у Улцињу је било 168 бродова под црногорском заставом. 1906 свега 48. Потоњом узбуном око 200 морнара прешло је у Турску, а 14 бродова примило турску заставу”...”Овом наглом опадању узрок је у немарности и неправилном поступку данашњих власти, чему треба најозбиљније на пут стати”.³⁸

„ 4. Разне државне и општинске дажбине тако су уређене, да не само њеним неправилним одређивањем већ и начином накунтавања од стране власти, убијају трговину и домаћу индустрију. На једну робу плаћа се некаквих пореза и мјерачине по три пута: једном у царинарници, другом кад је трговац примио у бутигу, а трећом кад хоће да је продаје... Зашто се на пр. на једне исте бачве, у којима се наше уље извози у иностранство наплаћује два пута извјесна царинска такса и при изласку и при повратку у земљу? Зар се тако потпомаже извоз наших домаћих производа?

³⁵ Ј. Јовановић, н.д., 346.

³⁶ М. Ђуровић, н.д.

³⁷ Ј. Јовановић, н.д., 346.

³⁸ Сб ЦНС за 1906. г., стр. 296.

Зашто да сиромаси који лове рибу, дају сваку десету општини и преко тога на свако кило по 2 паре мерачине, ако је за њихову личну употребу, а по 4 паре ако је за продају, која опет није слободна, него је монополисана у корист општинског закупника мјера. Да ли се тијем начином помаже развој риболовства?³⁹

„9) Мухамедански је елеменат особито занемарен, не само што се за њега до сад није ништа урадило, него му се чак одузимају и оспоравају она права, која су му била законом загарантована, било од највиших замањских власти раније дата”.

Сваком је у памети пошљедњи неразумни поступак, како цивилних, тако и војних власти који је био узрок, исељавању наших мухамеданаца, за спречавање којег је морао лично посредовати Њег. Краљ, Височанство Књаз Господар. Насилно наћеривање Мухамеданаца, да устају приликом проношења кроз варош православних мртваца; затварање њихових бутика у недељне дане, кад у цијелој вароши нема до једна православна и римокатоличке бутиге; забрана телала, који се је у Улцињу редовно практиковао и који је неопходно потребан нашим Мухамеданцима, као људима потпуно неписменим, који су ушљед неписмености изложени честим глобама због непознавања наредаба издатих преко писмених објава, којим се телал замјењује... монополисање продаје балина и капсула од лова, којима се бави већина Мухамеданаца – сви су узроци нерасположења и исељавања овијех из наше државе”.⁴⁰

Из предлога нар. посланика Марка Ђукановића на XXVIII ред.сј. Цр. Нар. Ск. одржаној 1. дец. 1906. г. може се сазнати нешто о трговини по црногорским градовима. На једном месту, предлажуће да се изврши сортирање и класификација трговачких радњи, он каже:

„Они су сконцентрисали у свом дућану све могуће трговачке артикле. Код њих можемо наћи све врсте манифактурних и колонијалних роба: гвожђарије, стакларије, и других разних ситиница. Поред свиле, злата и разних финих свита, можете наћи цапуница, мотика и ћумура. Они још тргују са вином, ракијом, пивом, разним ликерима и свим могућим јестивим стварима. Једном речи трговину од свега и свачега – универзалну, што се иначе нигдје у другом свијету не може видјети...”

Узмите на примјер оvdје једнога Коку или Спасића, а у Подгорици Нушколића...”⁴¹

³⁹ Исто, 297.

⁴⁰ Исто, 298.

⁴¹ Исто, 666-667.

У Стенографским биљ. Црн. Нар. Ск. за 1907. г. може се наћи међу изјавама у дискусији и следећа изјава:

„Наши Подгоричани чине један изузетак. Они неће да буду господа већ теже за занатом, шаљу своју дјецу на занат и трговину радије но у школу. Нема скоро ни једног Подгоричанина, па ни богаташа, који неће дати своје дијете да научи какав занат или трговину...

Нарочито мали број Муслимана полази гимназију у Подгорици”⁴²

Градови који су припојени Црној Гори после Берлинског конгреса, а који су били од тако великог значаја за даљи развој ове и њену модернизацију, представљају један сасвим други економски и друштвени елемент него што су Катунска нахија и Брда. У првом реду, у тим градовима је у сразмерном степену развијена градска привреда, односно трговина и занатство. У њима се од 1901. г. оснивају новчани заводи и индустријска предузећа. „Наши Подгоричани чине један изузетак. Они неће да буду господа већ теже за занатом..” Привредни смисао и смисао за реалност модернизацијског доба које је увелико наступало и у источној и југоисточној Европи био је свакако код тог градског елемента развијен у много већем смислу него код црногорских горштака.

Карактеристично је и то да изгледа већину тога елемента чине муслимани, као што говори случај Улциња, а и Подгорице. То је сасвим разумљиво када се зна да су то вековима били градови под Турском окупацијом. Али ни Спасићи, Колићи и др. власници трговачких радњи нису имена ни једног познатог црногорског племена или породице.

Ови градови су већ били захваћени у извесној мери капиталистичком привредом. Јаљају се ту и тамо монополи, новчана предузећа, индустријска предузећа итд. Али исто тако је могуће видети и то да је црногорска влада, која је и даље остала да седи у средишту неприступачне Катунске нахије, у Цетињу, показала врло мало економског смисла. То ће најбоље посведочити познати случај монопола дувана. (О томе после).

Цетиње, које се састојало од Цетињског манастира, неколико кућа и Зетског дома, играло је некад херојску и славну улогу, али је то време било прошло. Оно више није могло бити ни у ком случају центар нове државне територије, ни политички, ни друштвени, ни културни, а понајмање економски. Увиђајући то, 50 народних посланика поднело је предлог Црногорској Народној Скупштини да се престоница пренесе са Цетиња.⁴³

⁴² Сб ЦНС за 1907. г., стр. 127.

⁴³ Исто за 1906. г., стр. 572, 573.

Мирчета Ђуровић истиче да у новоприпојеним градовима није била развијена индустрија, али су зато необично развијени занати, нарочито у Подгорици, Улцињу и Бару:

„У тим турским градовима затечено је на стотине најразноврснијих занатских радњи. Непосредно послије Берлинског конгреса у Подгорици је било, према броју издатих дозвола у другој половини 1881. и 1882. године, преко 130 разних занатских радњи. Поред тога, помјерањем турског живља које је настало у току рата 1876-78, повећао се број занатлија и у појединим варошима старе Црне Горе (Цетиње, Ријека Црнојевића, Даниловград), јер су се многи занатлије нарочито из Албаније тамо доселили”.⁴⁴

Даље се истиче да се стање заната после Берлинског конгреса знатно поправило. Да би се побољшао положај занатлија, 1902. г. је основано Друштво за потпомагање заната и трговине у Црној Гори.

„Захваљујући општем друштвено-економском напретку, који је настао послије Берлинског конгреса, створене су далеко повољније могућности за развој трговине и трговачког капитала. Трговачки промет добија пуни замањ: проширује се унутрашње тржиште – отварају се пазари скоро у свим новодобијеним варошима, а формирају се и у неким мјестима старе Црне Горе (Грахово, Његуши итд.); развија се прилично широка трговачка мрежа”.

После Берлинског конгреса настало је врење у свим новодобијеним градовима, а нарочито у Подгорици и Никшићу. Поред турских трговаца, нове дућане отвара и велик број црногорских трговаца. Наводи се да је по попису извршеном у другој половини 1881. и током 1882. г. установљено да је у Црној Гори било у тим градовима преко 700 дућана, не рачунајући занатске радње (286) од којих се велики број бавио трговином. То су углавном дућани ситнијег карактера.⁴⁵

„Нови градови...Подгорица, Никшић, Колашин, Бар, Жабљак и Улцињ имали су и за вријеме турске власти доста развијену трговину и вјеште трговце и занатлије”, каже Јагош Јовановић и наставља:

„Они су послије ослобођења добро послужили у развоју трговине и занатства у Црној Гори. То је био скоро једини привредно способни кадар у Црној Гори у првим годинама сређивања и организовања проширене државе. Овај слој новог црногорског друштва уносио је у државни и друштвени живот нова схватања, грађанска схватања на развој друштва и државе. Она су се, несумњиво, од самог почетка, морала сукобити са дотадашњим схватањима старе Црне

⁴⁴ М. Ђуровић, н.д., 4.

⁴⁵ Исто, 6.

Горе, која су израђивана у сасвим другим условима, у условима једне јуначке државе, недовољно искусне у практичним питањима привредног живота.

Овај друштвени слој, са смислом за практична и пословна питања, учинио је врло велике услуге развиту привредног живота у Црној Гори. Ослобођени турско-феудалних окова, они су развили велику трговачку и занатску активност, акумулирајући капитал за индустријска предузећа...⁴⁶

Осамдесетих година XIX века, после рата, у Црној Гори се приступа изградњи колских путева. Није потребно понова наглашавати да су ову до тада пресецале само „козје стазе“, а превозно средство била стока махом. Један од првих путева који су изграђени био је пут од Цетиња преко Његуша на Крстац изнад Боке Которске. То је била најбоља веза Црне Горе с осталим светом. Котор је био полазна тачка свих и многобројних кнежевих путовања, као и његове породице, у Беч, Берлин, Петроград итд. Из Котора се ишло у Црну Гору. Сасвим је, дакле, разумљиво зашто је овај пут прво изграђен, иако су неки у Скупштини правили алузије на то да је кнез из Његуша .

После овога граде се нови путеви као продужетак у унутрашњост: Цетиње – Ријека Црнојевића (почет и завршен 1882. г.) и Ријека Црнојевића – Подгорица (завршен 1890. г.); Подгорица – Никшић, преко Даниловграда (почет 1885, а завршен 1902. г.); Подгорица – Колашин – Андријевица (почет 1901, а довршен 1908. г.); Вирпазар – Бар (довршен 1888. г.); Бар – Улцињ и неки краћи.⁴⁷

Питање изградње путева је једно од најчешће дискутованих у Скупштини почевши од самог њеног отварања 1906. године. Свакако да добити пут за беспутне, забачене крајеве Црне Горе није била мала ствар. Изградња све нових и нових путева намеће се из дана у дан као све нужнија и акутнија потреба. Нови економски живот који је захватио Црну Гору после прикључења градова у њене границе све више је диктирао ово. Да би се трговина могла развијати, да би могла живети, нужен је саобраћај, а у Црној Гори њега готово није ни било. Није га било до 80-тих година, ако се не рачуна онај примитивни саобраћај на коњима и магарцима уским путљагама. Наметала се потреба за повезивањем појединих крајева земље и стварањем јединствене економске целине.

У Народној скупштини се један за другим нижу предлози у вези с овим:

„Приједлог Црногорској Народној Скупштини

Мислим да ће бити познато, неколицини од г.г. нар. посланика да у племену горњо-морачком нема апсолутно никаквих путева, да макар општину с општинском вежу, акамоли с ким више, осим једног и то врло рђавог који ово веже са доњо-морачким...

⁴⁶ Ј. Јовановић, н.д., 345.

⁴⁷ Исто, 344.

Ово племе, поред тога што је по самој природи земљиште брдовито и стрменито – поред тога што га шпартају неких десет повиших ријека и потока, окружено је још са сваке стране високим непрегледним планинама тако, да је народу тога мјеста у свако доба године потпуно онемогућен саобраћај, не само са својим дотичним троговинским мјестима, већ и са свим околним племенима, јер путљаге, које су од прастарих доба туда постојале, посве су уништене и више се не познају ни да их је кад било.

Разлози, који већ као непобитне и истините наведох као и тај што је у томе племену, особито ове године, овладала велика глад усљед неродице, а поред ове и иначе позната сиромаштина тога племена приморавају ме, да као једино средство за могућ живот онамошњег народа, а поглавито опстанак већ пострадалих од глади и веома сиромашних у томе племену предложим народном представништву, да би се што је прије могуће отворило мало рада у средини истих на радњи четири веома кратка, али неопходно потребна пута крчаника...пролазе ка Никшићу и Колашину одакле прибављају жито, со и друге живежне намирнице, које на леђима тегли, јер су у томе мјесту ушљед беспућа, коњ и во постали неупотребљиви...”⁴⁸

Овде се, наиме, ради и о отварању једног државног рада. Путеви су у Црној Гори израђивани финансијским средствима са стране, од поклона у те сврхе од стране Аустрије и Русије, углавном ове друге. Русија је слала Црној Гори као помоћ жито, а влада је овим житом плаћала народу да гради путеве. Отуда је вероватно у усменој народној традицији у околини Даниловграда до данас сачуван израз „ока жита за оку камена”, тј. за оку (један и по килограм) камена донесеног за градњу пута кроз Косови Луг са оближњег брда, наводно, добијало се оку жита. Ако не у житу, плаћало се у новцу који се такође добијао као помоћ за „сиротињу црногорску”. Углавном, отварање државног рада на путевима и другим објектима био је један начин да се заради. Зато је велико отимање око тога о чему сведоче и бучне скупштинске дебате.

У циљу изградње путева био је заведен и такозвани обавезни рад, тј. сваки војник, значи сваки Црногорац од 16 – 60 година, био је дужан да десет дана у години ради на државним радовима. Кулук је могао да се замени са десет, а после са шест круна. На овај начин добијени приходи употребљавани су за градњу путева, мостова итд.⁴⁹ И око овог обавезног рада било је доста речи на скупштинским седницама:

„VI редовна сједница Црногорске Народне Скупштине држата 24. нов. 1907. г.

⁴⁸ Сб ЦНС за 1907., стр. 225.

⁴⁹ Исто, стр. 916.

Нико Татар: „Има племена, која су и без десетодневног рада добила те путеве и то о државном трошку. Ако би та племена помогла на друге стране, било би по све праведно, али имаде племена која су радила и плаћала за друга племена, а међу њима нема никаквих путева до козјих стопа...”⁵⁰

Татар, као и други говорници, овде вероватно алудира на пут кроз Његуше.

„XXXIX редовна сједница Црногорске Народне Скупштине, држана 19. јануара 1908. г.; Мирко Мијушковић: Је ли иста корист од пута који ће се правити до Пиве Лазару Сочици или Акану Марићу, ако му се доведе пут до Колашина као једном сиромаху, који има свега једно рало земље, а нема можда код своје куће ни качамака? Је ли право питам вас, да плати толико исто Лазар Сочица и Акан Марић, који може бити има по два до три задругара који плаћају обавезан рад, као онај кукавац који нема ништа, а има у породици по седам до осам задругара, који плаћају обавезан рад.

Право је да богаташ више плати...”⁵¹

С још неколико извадака из Стенографских биљешки допунићемо овај мозаик, који врло сликовито и живо говори о томе каква је била економска и социјална основа на којој су се развијали догађаји уставног периода. Ови изваци више дају слику оне старе Црне Горе, Катунске нахије и Брда, која је почетком 20. века кретала путевима модернизације.

„Приједлог Црногорској Народној Скупштини

Као што се зна, у Пиви постоје двије капетаније, које су особито простране и велике и у којима има до четрдесет села, осим сеоца и засеока, све разасуто по капетанијама, а познато је и то, да се становништво у тим крајевима бави понајвише сточарством, чији производи зависе од близине и добрих пазара, а ових онамо никако нема, јер једини пазар Никшић, удаљен је, у најпогодније вријеме просјечно 2-3 и 3-4 дана обичног хода, а у зимском добу, приступ му је готово немогућ, или сасвим тежак и заметен”.

Тражи се отварање сточног пазара на њиховој територији.⁵²

„Приједлог упућен народној скупштини књажевине Црне Горе – Цетиње

... да не би молио народно претставништво, описујући невоље, болештине и друге патње, које наш народ трпи, усљед тијех природнијех недаћа (недостатак живих вода), зауставићу се само на племену, чији сам посланик. У племену Пјешивцима, почевши од Орје Луке, па све, куда иде колски пут до Царева моста, а на растојању око 6 часова хода – нигдје нема живе воде. Народ из села –

⁵⁰ Исто, стр. 114.

⁵¹ Исто, 119.

⁵² Исто, 225.

поред којих пут пролази – муче се живијех мука доносећи воду из даљине од једна часа пута и више...”⁵³

Приједлог

У Братоножићима у распону од 25-26 километара (6 – 8 сати пута) нигдје нема воде, чак ни уз пут.⁵⁴

Године 1878. Црна Гора је добила и плодну Бјелопавлићку равницу, као и област око Скадарског језера. У Даниловграду је 1899. г. основан државни расадник, који је имао 4.000 садница и требало је да послужи као основ за подизање расадника у Бару, Колашину, Морачи итд. Ту је била основана и пољопривредна школа. Послије је слична основана и у Подгорици. Ученици су упућени на рад у нахије.⁵⁵ Као што се види, у Црној Гори се покушавају остварити тековине модерне пољопривреде. Али су ово били у ствари само усамљени покушаји.

У Црној Гори, бар у већем њеном делу, примењује се „разбојничка култура” – израз је који је употребио за обрађивање земље у Црној Гори посланик Мило Татар приликом једне скупштинске дебате.

„Ми и дан данас радимо истим оруђем, које је, господо, прије хиљаду година изашло из промета”, рекао је он том приликом у скупштини додајући:

„Већи дио нашег становништва живи о сточарству, од млијечних производа, и то му је може бити једина храна”.⁵⁶

Пред Црногорском народном скупштином било је изнесено и „аграрно питање у Зети”, односно области око Скадарског језера. Црна Гора је, наиме, у оним областима које су преузете од Турске после Берлинског конгреса наследила и старе феудалне аграрне односе. То је било нарочито изразито у оном делу око Скадарског језера који је припао Црној Гори. Многи подгорички Турци имали су ту велика имања тзв. „мухаџеримске земље” на којима су радили кметови тзв. „ратаи”, односно Зећани. После Берлинског конгреса многе спахије су напустиле Црну Гору и живеле у Цариграду, Скадру и другим местима у Турској, али су по одлукама Берлинског конгреса остала њихова права на ту земљу. Један део спахија нагодио се с ратаима о томе да им за новчану накнаду уступе земљу, али је био остао још приличан број оних који нису хтјели да се нагоде. На тим поседима остали су стари аграрни односи са свим обавезама. Било је случајева да су власници који су већ неколико деценија живели у Турској одједном долазили и захтевали од ратаја доходак на пример за 16 година.

⁵³ Исто, 283.

⁵⁴ Исто, 989-990.

⁵⁵ Ј. Јовановић, н.д., 341, 342.

⁵⁶ Сб ЦНС за 1907. г. 626, 627.

У оваквим случајевима суд је приморавао сељаке да им исплате дуговање. Последица тога је била да су многи остали без имања, куће – једном речи без средстава за живот.⁵⁷

На трагове турског феудалног система наилазимо и у Никшићкој жупи. Ту имамо интересантан пример преношења феудалних права на једног Црногорца: војводу Петра Вукотића.⁵⁸

У оваквим условима у Црну Гору почиње да продире страни капитал.

Почетак XX века је доба развијеног капитализма у Европи, доба када и државе представнице тога које у својој тежњи за поделом света и стицањем све нових и нових сфера утицаја, нарочито у економски развијеним земљама и деловима света, какве су биле с реда све балканске земље, а међу њима нарочито Црна Гора, као најефикасније средство употребљавају инвестирање капитала у привреду ових.

Италија је одувек показивала много интересовања за Балкан, нарочито за Далмацију, Црну Гору и Албанију. Сада, почетком XX века, оне су требале да постану стратегијска база италијанског империјализма на Балкану, једном од жаришта империјалистичких сукоба на којем ће букнути и Први светски империјалистички рат. Албанија и Црна Гора требало је да буду стратегијска и економска противтежа аустријској Босни и Херцеговини.

Италијанска династија се ородила с књазом Николом. Као компезацију за то она је очекивала извесне концесије, и добила их је. На основу споразума са црногорском државом италијанско капиталистичко предузеће „Società anonima” (Анонимно друштво) добило је право да капитал од 10.000.000 лира уложи на ова предузећа у Црној Гори: 1) Монопол дувана, 2) изградњу железнице Бар – Вир Пазар – Подгорица – Даниловград, 3) за грађење барског пристаништа и 4) за успостављање саобраћаја на Скадарском језеру.⁵⁹

Чувени црногорски монопол дувана изгледао је овако: италијанско „Анонимно друштво” уложило је у ово предузеће капитал од два и по милиона лира. Од бруто прихода друштво је прво требало да исплати трошкове око експлоатације и режије. Оно што би преостало делило се тако да је од продатог дувана у земљи држава добијала 80%, а друштво 20% док је од извезеног и продатог на страни дувана сада, друштво имало 80%, а држава само 20%. Треба одмах нагласити да је друштво настојало да што више извезе. Оно је, наиме, имало право да увози непрерађени дуван и да га прерађује у својој фабрици у Подгорици.

⁵⁷ Исто, за 1906., стр. 125, 950-960.

⁵⁸ Исто, за 1907., стр. 268, 269.

⁵⁹ Ј. Јовановић, н.д., 346, 347.

И друштво се тиме обилно користило: извозило је првокласни црногорски дуван од чега је имало 80% добитка, а увозило рђав, страни.⁶⁰

Многобројне су интерпелације, жалбе и молбе упућене Скупштини у вези с монополом дувана.⁶¹ Нарочито честе су жалбе на ниску откупну цену:

„Дуван се највише гаји око Подгорице, у Зети, и то муслимани и то су чувени Алуновићи из Махале. И знате ли пошто је Алуновићима и његову ортаку Н. Радуловићу јесенас дуван плаћен?... По 2 гроша килограм!! Каква је то цијена?!... Кад сравнимо цијену купуса нашег, такозваног раштана и дувана, купус је скупљи него дуван, а колика је разлика у раду око дувана и око купуса?...”⁶²

Ово су речи Сава Вулетића на једној скупштинској дебати вођеној у вези с пословањем монопола дувана.

Централа „Società anonima” била је у Млечима. Књиге о пословању писане су на талијанском језику. Оне нису подлегале главној државној контроли. Министар финансија је само формално при крају године присуствовао прављењу предрачуна, и то у Венецији. Последица овакве политике била је да је производња дувана у Црној Гори нагло опала: 1903. г. када је склопљен овај уговор у Црној Гори је била засађена дуваном површина од 4.030 рала, 1907. дуваном је било засађено свега 900 рала.⁶³ Свакако је то било врло осетно. Ова бројка не говори ни мало похвално о економској политици у земљи, као што не говоре ни последице неких других концесија, које је дала Црна Гора италијанских фирмана.

С изградњом жељезничке пруге Бар – Вир Пазар – Подгорица – Даниловград такође није ишло глатко. Пруга је изграђена само до Подгорице, и то уместо да ширина колосека буде 0,75 м., како је било уговорено, пруга је била изграђена са колосеком ширине 0,60 м.⁶⁴ Наравно, по тако уском колосеку могла је саобраћати само једна минијатурна композиција коју у Црној Гори популарно зову „Ђиро”. Многобројне су шале на рачун ове железнице. Тако се препоручује онима који путују њом, да то раде у августу, када сазрије грождје, јер онда могу негде успут ускочити у неки виноград у Зети, најести се и онда мало потрчати и стићи „Ђира”.

„Ђиро” је саобраћао кроз Зету и после Другог светског рата. „Барско друштво” је добило концесију да у Бару изгради пристаниште у које би могли при-

⁶⁰ Исто, 347.

⁶¹ Године 1994. објавио је Рајко Кликовац значајну студију „Дуван и дуванска привреда у Црној Гори”, Никшић 1994, стр. 285. Ова књига је једина из историје дувана на простору Југославије.

⁶² Сб ЦНС за 1907. г., стр. 377.

⁶³ Ј. Јовановић, н.д., 348.

⁶⁴ Исто.

стајати бродови до 7 м. Две лађе овог друштва под црногорском заставом одржавале су саобраћај на Скадарском језеру.⁶⁵

„Анонимно друштво” добило је и концесију за исушивање земље у Улцињском и Зогајском језеру, с правом експлоатације за 30 година. Око 8.000 хектара плодне земље препуштало се италијанској колонизацији. Извршење овог уговора омео је Први светски рат.⁶⁶

На основу свега овога до сада изложеног, јасно је да се ту више не ради о једној у потпуности натуралној и аутархичној привреди. Погрешно би било свакако ићи у другу крајност па тврдити да је Црна Гора потпуно прешла на капиталистички систем колонизације. Црна Гора је тада, односно у првој деценији XX века била захваћена капиталистичким системом производње. Монополи, капиталистичка конкуренција, новчана и индустријска предузећа, емиграција, имовински законик, у извештају државних прихода и расхода рубрика: порез на капитал под интерес, инвестирање страног капитала итд. итд. – све су то чињенице које говоре у прилог овоме. Само, ту треба уочити једну другу ствар: инфилтрацију тога система заједно с уласком у састав црногорске државе градова и градске привреде у стару Катунску нахију и Брда са њиховом натуралном, аутархичном привредом. Треба имати у виду те две Црне Горе: стару и нову. У томе лежи сва бит, суштина догађаја из „уставног периода”. Племенска Црна Гора није могла или није хтела да схвати тамо некакав закон о адвокати-ма или некакав капитал дат под интерес, порез на стамбене куће итд. итд. Новој Црној Гори било је смешно и немогуће музејско неко „суђење под Бријестом”.

Сукобиле су се стара и нова Црна Гора. „Креснуо је камен о камен” – ето то је у најгрубљим цртама суштина бурних догађаја, прокламација црногорске универзитетске омладине, „афера” – једном речи тзв. „уставног периода” раздобља 1905-1910. године.

Стара Црна Гора је имала као најжешћег и најискренијег оца – патрона „Књаза Господара”, а нова Црна Гора школовану универзитетску омладину – као адвоката.

⁶⁵ Исто, 346.

⁶⁶ Исто, 349.

ПРИЛОГ бр. 1

за 270/Пр. Б.Х. ех 1907/

П р е п и с

једног извештаја барона Куна са Цетиња 21 фебруара 1907 г. Министру иностраних послова барону Еренталу.

* * *

Мојим извештајем од 22 јануара имао сам част да Вашој Екселенцији поднесем дописе са Цетиња, који су се појавили у „Београдским новинама” о унутрашњој ситуацији у Црној Гори. Београдске новине донеле су сада даље чланке о Црној Гори у којима је дописник подвргао оштрој критици неспособност народног преставништва и њиховог јаловог дејства.

Што је један српски лист пристао да овако нешто објави у својим ступцима, то је изазвало нерасположење неколицине младих патриота. И ти исти су дали израза свом расположењу у једној овдашњој уличној демонстрацији, пошто је ова од почетка уставног доба постала тако рекућ мода.

Протекле недеље су наине неколико чланова „занатлиске омладине” пошто су прије тога на једном скупу осудили најоштрије држање Београдских новина, певајући патриотске песме прошли кроз главне улице Цетиња и у знак њиховог презрења према поменутом листу изговорили су неколико примерака истога пред зградом позоришта у коме заседа скупштина.

Пошто је познато да дотични дописи потичу из пера новинара Милоша Живковића, којег сам већ споменуо у наведеном извјештају, демонстранти се нису устручавали да га оспу погрдним изразима и приреде му демонстрацију.

Прилично је значајно, да је у овом уличном изгреду полуодраслих занатлија, који је зацијело сам по себи незнатан, учествовао и генерални секретар Министарства спољних послова Н. Мартиновић који је у исто време претседник споменутог занатлијског удружења. Хоће ли ово некоректно држање кнежевог чиновника мин. спољ. послова заиста бити од рђавих последица за његову каснију каријеру, као што се чује, мора се тек сачекати да се види, с обзиром на непрорачуњиве утицаје који у личним питањима овде често важе.

С друге стране у сваком случају М. Живковић сноси последице своје дописничке делатности за српске листове, која се могла довести у склад са његовим службеним односима према садашњој влади. Међутим садашња влада под притиском непријатељског расположења у скупштини против споменутог новинара била је присиљена да раскине уговор са овим.

М. Живковић, који се својевремено претставио на к. унд к. посланству као мађарски држављанин (мој извештај од 21 авг. V.I. Zahl 56/T.V.C.) и који није пропустио да се са мношћу опрости напушта ових дана Цетиње да би привремено боравио у Загребу. Своја сећања на утицај у овој земљи М. Живковић би једва смео да искористи у својој даљњој журналистичкој делатности у једном црногорски настројеном листу.

ad Zahl 270/Pr. B.H. ex 190/

Abschrift

eines Berichtes des k.u.k. Gesandten Freiherrn von Kohn in Cetinje, de dato 21. Februar 1907, Zahl 16 B, an den k.u.k. Minister des Aeussern Freiherrn von Aehrenthal.

* * *

Mit meinem ergebensten Berichte vom 22. Jänner l.J., Zahl 6 C habe ich die Ehre gehabt, Euer Exzellenz eine in den *Beogradske Novine* erschienene Korrespondenz aus Cetinje über die innerpolitische Situation *Montenegro's* zu unterbreiten.

Nun brachten die kürzlich hier eingetroffenen Nummern des genannten Belgrader Blattes weitere Artikel über Montenegro, in welchen der Korrespondent die Unfähigkeit der montenegrinischen Volksvertretung und deren sterile Tätigkeit einer scharfen Kritik unterzieht.

Dass sich ein serbisches Blatt hergegeben hat, derartige Ausführungen in seine Spalten aufzunehmen, hat hier die Misstimmung einiger jugendlicher Patrioten hervorgerufen und beeilten sich dieselben, dieser ihrer Gesinnung in einer jener Strassendemonstrationen Ausdruck zu verleihen, wie solche hier seit Beginn der konstitutionellen Ära sozusagen sur Mode geworden sind.

Am verflossenen Sonntag haben nämlich einige Mitglieder der "*zanatliška omladina*" (Handwerker-Vereinigung), nachdem sie vorher in einer Versammlung die Haltung der *Beogradske Novine* schärfstens verurteilt, unter Absingen von patriotischen Liedern die Hauptstrassen Cetinjes durchzogen und verbrannten zum Zeichen ihrer Verachtung für das genannte Blatt einige Exemplare desselben vor dem Theatergebäude, in welchem die Skupština tagt.

Da es auch allgemein bekannt ist, dass die fraglichen Korrespondenzen aus der Feder des zuletzt in meinem eingangs zitierten Berichte erwähnten Journalisten *Miloš*

Živković stammen, liessen sich die Demonstranten nicht nehmen, auch gegen denselben durch Schmährufe und eine regelrechte Katzenmusik vor seiner Wohnung zu demonstrieren.

Merkwürdig genug ist es, dass sich an diesem an und für sich gewiss unbedeutenden Strassenunfuge halbwüchsiger Handwerker auch der Generalsekretär im fürstlichen Ministerium des Aeusser, *H. A. Martinović*, welcher zugleich Vorsitzender der eähten Handwerker-Vereinigung ist, an erster Stelle beteiligt hat. Ob diese unkorrekte Haltung eines fürstlichen Beamten des Ministeriums des Aeussern tatsächlich von üblen Folgen für seine weitere Karriere, -wie dies gerüchtweise verlautet-, sein wird, ist mit Rücksicht auf die sich in Personalfragen hier oft geltend machenden unberechenbaren Einflüsse erst abzuwarten.

Andererseits trägt jedenfalls *H. Živković* insofern die Folgen seiner Korrespondententätigkeit für serbische Blätter, die mit seinem dienstlichen Verhältnisse zur jeweiligen Regierung allerdings kaum in Einklang zu bringen war, als die gegenwärtige Regierung unter dem Drucke der in der Skupština zur Geltung kommenden feindseligen Stimmung gegen den genannten Journalisten sich gezwungen sah, den Kontrakt mit demselben zu lösen.

H. Živković, welcher sich seinerzeit als ungarischer Staatsangehöriger auf der k.u.k. Mission vorgestellt hatte (mein ergebnster Bericht vom 21, August v.J., Zahl 56/I.B.C) und es auch nicht unterlassen hat, sich bei mir zu verabschieden, verlässt dieser Tage Cetinje, um vorläufig in Agram Aufenthalt zu nehmen. Seine Erinnerungen an seine hierländische Wirksamkeit dürfte *H. Živković* in seiner weiteren journalistischen Tätigkeit kaum in einem Montenegro günstigen Sinne verwerten.

Genehmigen etc.

ПРИЛОГ бр. 2

Број 291 /Pr. В.Н. ЕХ. 1907

Барон КУН Барону ЕРЕНТАЛУ

Бр. 18

Поверљиво Цетиње,

Цетиње, 5-марта 1907.г.

Када сам ових дана имао част да будем примљен од Њег. Краљ. Величанства, *Кнез Никола* је почео да говори о *Црногорској Скупштини* и изразио се неповољно о њој.

„У Скупштини воде главну реч неколико млађих посланика, који су своје студије већином свршили у Београду и који заступају интелигенцију у овдашњој Скупштини” – рекао ми је кнез. „Они тероришу остале, пресађују све неваљало што су видели и упознали у Београду у овдашњу Скупштину и баве се пословима који не доликују Скупштини”.

„Тако су ти исти, за време заседања Скупштине пре Божића, без Њеног одобрења променили назив Скупштине, додајући 'српска' у 'Народна српска скупштина у Црној Гори’”. Он је накнадно дао своје одобрење, али је запамтио ову као и друге самовоље.

У даљем току разговора кнез је потврдио новост, коју сам напоменуо у свом извештају, да поједини скупштинари, који су му добро познати, имају везе са Београдским уротничким круговима. (Према мојим информацијама међу њима се налазе посланици: *Јовић*, директор поште у Никшићу; *Шобајић*, трговац из Никшића; редактор листа „Народна Миса” и пријашњи министар финансија *Ђуровић*).

Прелазећи на питање анкете за ревизију државних рачуна која се налазила пред скупштином, казао ми је кнез, да се он захтеву за једну ревизију државних рачуна почетком од 1878. г. противио, али коначно је пристао на већ од Државне контроле ревидиране обрачуне о државним издацима почетком од 1890. г. Анкетна комисија се на темељу истих надала да ће бити компромитоване познате личности Мијушковићевог кабинета, као и поменутог министра претседника, ратног министра Вукотића и артиљериског бригадира Мартиновића.

Кнез, коме је садашњи развој уставног живота у Црној Гори задао много бриге (како се могло закључити по његовим изјавама), поново нагласивши да је дао устав по својој слободној вољи, завршио је ову тему с речима: „Видећете, неће проћи ни десет дана а бомбе ће експлодирати, а ови славни патриоти ће се повући у јасле (у Београд) да би их наградили”.

Да ли кнез мисли посредовати у распуштанњу или одгађању скупштине, исти се није изјаснио, али изгледа да се узда у то да је још увек господар ситуације. Будућност ће показати да ли се у томе преварио или не.

С друге стране је опет могуће да његове изјаве треба приписати његовом раздражљивом расположењу због болести, као и зловољи због иступања неких кругова против династије Петровића. Можда ће се Њег. Краљ. Вел. предомислити у задњи час да учини обећани одлучујући корак.

ZUR ZAHL 291 /PR. V.H.EX. 1907

FREIHERR VON KUHN AN FREIHERRN VON AEHRENTHAL

NR. 18

Vertraulich.

Cetinje, 5. März 1907.

Als ich dieser Tage die Ehre hatte, von Seiner königlichen Hoheit empfangen zu werden, kam *Fürst Nikolaus* auf die Thätigkeit der *montenegrinischen Skupština* zu sprechen, und äusserte sich sehr abfällig über dieselbe.

“Es führen in derselben”, meinte der Fürst, “einige junge Abgeordnete, welche ihre Studien zumeist in Belgrad absolvirt haben und die sogenannte Intelligenz in der hiesigen Skupština vertreten, das grosse Wort, terrorisiren die Uebrigen, verpflanzen alles Schlechte, was sie in Belgrad gesehen und kennen gelernt, in die hiesige Skupština, betreiben groserbische Propaganda und beschäftigen sich mit Angelegenheiten, wozu der Skupština keinerlei Recht zustehe”.

“So haben dieselben, noch während der Skupštinatagung vor Weihnachten ohne Seine vorläufige Zustimmung einzuholen, die Benennung der Skupština durch den Beisatz “serbische” in “Narodna srpska skupština u Crnagori” (serbische Volksvertretung in Montenegro) abgeändert. Er habe nachträglich Seine Zustimmung gegeben, doch habe Ersich diese, sowie audere mit den Bestimmungen der Verfassung im Widerspruche stehenden Eigenmächtigkeiten der Skupština wohl vermerkt”.

Der Fürst bestätigte im weiteren Verlaufe der Unterredung die mir bereits zugekommene und auch in meiner Berichterstattung erwähnte Nachricht, dass einzelne Skupštinare, welche ihm wohl bekannt sei (nach meinen Informationen befanden sich darunter die Abgeordneten *Jović*, Postdirector in Nikšić, *Sobaić*, Kaufmann in Nikšić, Redacteur der “Narodna Missao” und der gewesene Finanzminister *Gjurović*) intime Beziehungen zu den Belgrader Verschwörerkreisen unterhalten.

Auf dei Frage der Enquête zur Revision der Staatsrechnungen vor der constitutionellen Aera übergehend, meinte der Fürst, Er habe sich dem Verlangen nach einer Revision der Staatsausgaben vom Jahre 1878 angefangen ablehnend verhalten, aber

schliesslich zugegeben, dass man die bereits von der Staatscontrole revidirten Abrechnungen über die Staatsausgaben vom Jahre 1890 angefaugen der Enquête-Commission, welche hoffe, auf Grund derselben gewisse Persönlichkeiten des Ministeriums Miušković, wie den genannten Minister-Präsidenten, des Kriegsminister Vukotić und den Artilleriebrigadier Martinović compromittiren zu können, zur Einsicht gebe.

Der Fürst, welchem die gegenwärtige Entwicklung des constitutionellen Lebens in Montenegro, nach allen Seinen Aeusserungen zu schliessen, nicht geringe Sorge bereitet und welcher wiederholt betonte, dass Er das Geschenk der Constitution Seinem Volke aus freiem Willen gegeben habe, schloss dieses Thema mit den Worten: "Vous verrez, je ne donne pas dix jours et la bombe éclatera, et ces fameux patriotes se réfugieront au râtelier (à Belgrade) pour se faire récompenser".

Ob der Fürst mit der Auflösung der Skupština oder nur mit deren Vertagung einzugreifen gedenkt, darüber äusserte sich Derselbe nicht, doch scheint sich Seine königliche Hoheit in der Zuversicht zu wiegen, noch das Heft in Seinen Händen zu haben und Herr der Situation zu sein. Ob Er sich hierin nicht vielleicht einer Täuschung hingibt, wie dies der hierlands seit wenigen Monaten in auffallender Weise entwickelte Geist der Unbotmässigkeit, wie dies die Haltung einzelner Skupštinare, die verschiedenen gemeldeten Demonstrationen, sowie die Fälle von Insubordinationen in Miliz-Bataillonen, der Unterofficiersschule in Podgoritza etc. befürchten liessen, wird erst die Zukunft beweisen.

Andererseits ist es immerhin auch möglich, dass die Aeusserungen des Fürsten, welcher einige Tage leidend war, lediglich Seiner infolge hievon reizbaren Stimmung, sowie dem Unmuthe über das offenbar einer Spitze gegen die Dynastie Petrović nicht entbehrende Treiben der genannten grosserbischen Patrioten zuzuschreiben ist und Seine königliche Hoheit es sich im letzten Momente überlegt, den in Aussicht gestellten entscheidenden Schritt zu thun.

Genelunigen u. s. w.

ПРИЛОГ бр. 3

К броју 640 ПР. Б.Х. из 1907. г.

П р е п и с

једног строго поверљивог извештаја Барона пл. Чикана, Београд 31. маја 1907. г. бр. 68/Б

Госп. пл. Шторк дознаје из једног извора, који он из дискреције не сме именовати, а којег он држи веродостојним, да се кроз овдашњи – већином од студентата основаних југословенски клуб у ул. Краља Милана шири штампани позив (апел) на српском и француском језику којим се становништво окупираног подручја позива за збацивање аустроугарског јарма.

Почасни претседник клуба је – наводно рођак Карађорђевића – артиљериски капетан Јаша Ненадовић. Исти Јаша Ненадовић се кроз 9 година – и то од пада Обреновића – као командир артиљерије задржавао у Цетињу где је он као непријатељ краља Милана и Александра од кнеза Николе као гост примљен.

Душевни вође клуба били су наводно студент Љубомир Јовановић и познати свесрпски писац др Јован Цвијић, у колико се ради о вођењу чистих клупских прилика. Своје политичке инструкције добивало је удружење наводно из српског министарства за спољне послове и то од шефа Конзуларног одељења Јоце Јовановића. Краљевски спољни уред субвенционирао је Клуб наводно са 500 франака месечно.

Из истог извора као и напред наведени детаљи о југословенском клубу – којем су припадали многи бугарски студентима који су након познатог позоришног скандала морали напустити Софију, дознао сам још, да је од скупштине наводно одобрених 300.000 франака за македонске бегунце издата само 1/3 за македонску пропаганду. Цели остатак од 200.000 употребљен је искључиво за сврхе српске пропаганде у Босни.

ZUR ZAHL 640 /PR. B. N. EX. 1907.

Obpflicht

im Auftrage des k. k. Statthalteramtes
des Banats von Czikau, de dato
Belgrad, 31. Mai 1907, N. 68/B.

Der Herr Herr von Storck berichtet mit
seiner Quelle, die er mit Bestimmtheit
nicht nennen darf, die er indes für
glaubwürdig hält, daß durch den
Herrn, zumal von Müdenau freige-
kauften jugoslawischen Holz in der
Adm. Mitaustraße die Verücklung
des Obpfl. in der Provinz
für den Herr von Storck vorbereitet wurde, durch
welche die Lieferungsverpflicht der obk.
Provinz zur Obpfl. zur
des obk. Herr. Josef müßig sein werden
soll.

15

Француски рат док Албс је
 извршио док је са Караџевић
 познати Обиланински војвода
Менадовић. До ратне Јасча Менадовић,
 познат је био са 9 година и до
 док је био краљ до Јовановић док
 Обиланински војвода је Кашић био,
 још, познат је док је био Милош и до
 краљ Александра до краља Нико-
 лаја извршио је познати војвода
 био.

До краљеве краљеве до Албс
 познат је био до краља Јовановић
 и до краља познати краљ,
 краљ Др. Јован Ђурић је, и док је
 до краља је до краља краљеве
 познати краљ. До краља
 краљеве познат је до краља до краља,
 краљеве краљеве до краља, и до

zwar von dem Graf von Ruffenb.,
 Milica Toke Tošanović bezeugen. Das Hof.
 mitbewilligte Amt subventioniert den
 Club ungefähr mit 500 fcs monat-
 lich.

Das gleiche Spiel soll sie vorführen.
 den Bericht über den jüngsten
 Klubclub, den - selbst bei beson-
 dere viele jener belegen. Nicht weniger
 zeigen, die nur den bekannten
 Zerstörer Sofia vorlesen müssen,
 welche ich nicht, daß sie von der
 Skupština zu Lasten notierten 300.000 fcs
 für die vorgeschlagenen Flügel nur
 zu einem Drittel für die vorgeschlagenen
 Projekte verwendet werden. Der
 ganze Rest von 200.000 soll ausschließlich
 für Zwecke der pub. Projekte in
 Bosnien verwendet werden sein.

Spausenjan etc.

Smiljana ĐUROVIĆ, D. Sc.

Research Fellow

ECONOMIC REVIVAL DURING THE REIGN OF KING NICHOLAS

Résumé

Elaboration of syntheses, both that of narrow and wide range, is the task to which the author has been dedicated recently in her researches. The present paper is a part of such dedication.

The issue dealt with here, as the most crucial one, for the region of Yugoslavia, appears to be the synthesis of the end and the beginning of the 20th century; the paper explores the possible correlation between this region of the Balkans i.e. the south-east of Europe and the global development of industrial civilization, in other words, what is the extent and form in which human life was seized by economic modernization. In Montenegro, this was manifested in a form of the “struggle for constitutionally” 1905-1910, the social and economic basis of which represents the first-class example of a global synthesis. Besides, in respect to the process of modernization, there has been observed contradictoriness in the economic and political conduct of a monarchist establishment.